

11. Смирнов А.В. Уголовный процесс : [учебник] / А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский ; под общ. ред. А.В. Смирнова. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 699 с.
12. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации : [учебник] / отв. ред. П.А. Лупинская. – М. : Юристъ, 2003. – 757 с.
13. Хмыров А.А. Теория доказывания: Общая часть : [учеб. пособ.] / А.А. Хмыров. – 3-е изд., исправ. и доп. – Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 2006.
14. Белкин А.Р. Теория доказывания: криминалистический и оперативно-розыскной аспект : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.Р. Белкин. – Воронеж, 2000. – 416 с.

ХАРЧЕНКО С. В.,
ад'юнкт кафедри криміналістики
та судової медицини
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.98:343.137.5

ТАКТИКА СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ

У статті розкривається зміст тактики проведення слідчого експерименту – важливої слідчої (розшукової) дії, що проводиться слідчим чи прокурором, та безпосередньо спрямована на перевірку й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань із застосуванням низки тактичних прийомів.

Ключові слова: *слідчий експеримент, відтворення, перевірка, організація, забезпечення, тактичні прийоми, неповнолітній, підозрюваний, психологічний контакт.*

В статье раскрывается содержание тактики проведения следственного эксперимента – важного следственного (розыскного) действия, которое проводится следователем или прокурором, и непосредственно направлено на проверку и уточнение сведений, имеющих значение для установления обстоятельств уголовного преступления путем воспроизведения действий, обстановки, обстоятельств определенного события, проведения необходимых исследований или испытаний с применением ряда тактических приемов.

Ключевые слова: *следственный эксперимент, воспроизведение, проверка, организация, обеспечение, тактические приемы, несовершеннолетний, подозреваемый, психологический контакт.*

The article reveals the tactics of investigative experiment – an important investigative (investigative) an act which is conducted by an investigator or prosecutor, and immediately sent for review and refinement of the information relevant to establish the circumstances of a criminal offense by playing action, situation, circumstances of a particular event, the necessary investigations or tests, using a number of tactics.

Key words: *investigative experiment, play, check, organization, support, tactics, minor suspect, psychological contact.*



Вступ. Злочинність неповнолітніх в Україні протягом останніх десятиліть є однією із серйозних проблем. Значні цифри лише офіційно зафіксованих даних дозволяють констатувати, що неповнолітні становлять найбільш кримінально уражену частину суспільства. Кримінальні правопорушення, що вчиняються неповнолітніми, є досить розповсюдженими. Згідно зі статистичними даними Генеральної прокуратури України впродовж 2014 року неповнолітніми або за їх участю скоєно 6 593 кримінальних правопорушень. На сьогодні злочинність неповнолітніх має таку структуру: крадіжки – 58,4%; грабежі – 9%; кримінальні правопорушення, пов'язані з обігом наркотичних засобів – 4,4%; хуліганства – 3%; шахрайства – 2,4%; розбійні напади – 2%; кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я – 1,8%; вимагання – 0,4%; інше – 18,6% [3, с. 6].

Під час розслідування переважної більшості кримінальних правопорушень, незалежно від їх тяжкості, час від часу виникає потреба в перевірці й уточненні отриманих шляхом допитів відомостей, які часто викликають певні сумніви та при цьому мають ключове значення для достовірного встановлення його обставин. За таких умов необхідним є проведення слідчого експерименту – слідчої (розшукової) дії, яка має важливе значення для отримання, уточнення та перевірки доказової інформації.

Тактику проведення слідчих (розшукових) дій, у тому числі слідчого експерименту, ґрунтовно розкривали у своїх роботах такі вчені, як В.П. Бахін, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, О.М. Васильєв, Н.І. Гуковська, Ф.В. Глазирін, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'яничов, М.В. Салтєвський, Л.А. Соя-Серко, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, К.О. Чаплинський, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітько та багато інших. Безумовно, значимість досліджень цих науковців дуже суттєва. Однак слідчий експеримент досить широко застосовується в слідчій діяльності та є ефективним засобом перевірки фактичних даних, але в умовах оновленого кримінального процесуального законодавства України виникає низка неузгоджених питань щодо тактики проведення цих слідчих (розшукових) дій, які зумовлюють актуальність дослідження.

Положення кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), що змінив порядок кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій, обумовлює необхідність тлумачення певних законодавчих положень, розробки криміналістичних рекомендацій. Крім того, тактичні прийоми, застосовувані в ході досудового розслідування, видозмінюються, зіштовхуються з більш витонченими способами протидії розслідуванню, що вимагає проведення подальших досліджень щодо забезпечення органів досудового розслідування необхідним арсеналом тактико-криміналістичних засобів. Аналіз практики свідчить про те, що слідчі під час проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних допускають певні недоліки, пов'язані з неповним дотриманням тактичних рекомендацій щодо його проведення.

Постановка завдання. Метою та завданням статті є дослідження тактики проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних.

Результати дослідження. Слідчі (розшукові) дії – це регламентовані кримінальним процесуальним законом процесуальні дії, що спрямовані на збирання, фіксацію та перевірку доказів, які залежно від прийомів отримання інформації діляться на вербальні, невербальні та змішані. Слідчий експеримент належить до змішаних слідчих (розшукових) дій, у результаті яких слідчий чи прокурор отримує інформацію, як словесну, так і ту, що міститься в об'єктах матеріального світу та виражається в предметно-просторових ознаках, таких як форма, колір, обсяг тощо [5, с. 291].

Частина 1 ст. 240 КПК України передбачає можливість перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення (результатів допитів свідка, потерпілого, підозрюваного або даних, одержаних під час проведення огляду та інших слідчих дій), слідчий, прокурор має право на проведення слідчого експерименту шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань [8, с. 528].

Отже, слідчий експеримент – це окрема слідча (розшукова) дія, яка полягає в тому, що слідчий та/або прокурор у присутності понятих, а в необхідних випадках за участю спе-



ціаліста, підозрюваного, потерпілого, свідка, захисника, представника, з метою перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, проводить відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проводить інші необхідні дослідження чи випробування [6, с. 431].

У структурі слідчого експерименту можна виділити вихідну інформацію, перетворюючу інформацію й інформацію, отриману під час дослідів [13, с. 236].

За сутністю та завданнями проведення слідчий експеримент може становити два різних види дій, що мають назву однієї слідчої (розшукової) дії, але відрізняються за причинами, підготовкою, тактичними прийомами проведення та правилами, порушення яких може викривити отримані результати та вплинути на оцінку. Такими діями можуть бути вчасне проведення експерименту або перевірки в його межах раніше наданих показань особи в місці, про яке йде мова в цих показаннях, і за участю цієї особи [7, с. 535].

Нерідко порядок проведення слідчого експерименту спрощується та зводиться до відтворення обстановки діяння без проведення дослідів. У таких випадках підозрюваний лише демонструє свої дії: показує, у якій позі знаходився потерпілий у момент нападу, яким було взаємне розташування учасників події, як здійснювався напад, куди наносились удари (використовується манекен) тощо [13, с. 120].

Обмеження цілей слідчого експерименту лише перевіркою вже наявних доказів невинуватого звужує сферу застосування цієї слідчої (розшукової) дії, збіднює її й тим самим до певної міри обеззброює слідчого [1, с. 55–59].

Завданнями слідчого експерименту є досягнення важливих тактичних цілей розслідування: 1) отримання від підозрюваного, потерпілого або свідка правдивих показань (у тих випадках, коли хід і результати слідчого експерименту однозначно й об'єктивно розкривають неспроможність висунутих цими особами версій події або його окремих елементів); 2) відновлення в пам'яті учасників події кримінального правопорушення окремих деталей, обставин, моментів, з приводу яких вони сумлінно помилялися або які були ними забуті.

До основних завдань слідчого експерименту можна зарахувати: встановлення точного механізму вчинення кримінального правопорушення; перевірка висунутих слідчих версій; виявлення причин та умов, що сприяли або перешкоджали вчиненню кримінального правопорушення; перевірка й уточнення фактичних даних, одержаних за результатами проведених окремих слідчих (розшукових) дій; отримання нових доказів; встановлення й усунення протиріч у показаннях підозрюваних, свідків та потерпілих; визначення меж поінформованості або необізнаності злочинців про подію кримінального правопорушення тощо.

Існують загальні процесуальні вимоги проведення слідчого експерименту:

1) мета – встановлення, уточнення, перевірка та оцінка тих чи інших фактів, що мають значення для кримінального провадження (ч. 1 ст. 240 КПК України);

2) суб'єкти проведення – слідчий та/або прокурор (ч. 1 ст. 240 КПК України);

3) учасники проведення – підозрюваний, потерпілий, свідок, захисник, представник, поняті, спеціалісти (ч. 3 ст. 240, ч. 7 ст. 223 КПК України);

4) дотримання вимог законності та морально-етичних норм: а) можливість відмови особи від проведення з її участю слідчого експерименту; б) проведення слідчого експерименту допускається за умови, якщо при цьому не принижуються гідність і честь осіб, які беруть у ньому участь, та оточуючих (ст. 11 КПК України), а також не створюється небезпека для життя та здоров'я (ч. 4 ст. 240 КПК України), тобто не завдається шкода [9, с. 74]; в) слідчий експеримент, що проводиться в житлі чи іншому володінні особи, здійснюється лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора, яке розглядається в порядку, передбаченому КПК України, для розгляду клопотань про проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи (ч. 5 ст. 240 КПК України);

5) під час проведення слідчого експерименту можуть проводитися вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складатися плани та схеми, виготовлятися графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу (ч. 2 ст. 240 КПК України);



б) про проведення слідчого експерименту слідчий, прокурор складає протокол згідно з вимогами КПК України, у якому докладно викладаються умови та результати слідчого експерименту (ч. 6 ст. 240 КПК України).

Аналіз слідчої практики щодо проведення слідчих експериментів дозволяє як тактичні умови проведення цієї слідчої (розшукової) дії назвати такі: а) обмежена кількість учасників експерименту, тобто для участі в слідчому експерименті повинні бути залучені лише дійсно необхідні особи, коло яких слід максимально звужити [4, с. 402], але випадку з неповнолітнім підозрюваним ця умова певно мірою втрачається; б) проведення слідчого експерименту в умовах, максимально подібних із тими, у яких мала місце подія чи факт, що цікавлять слідчого; в) багаторазовість проведення однорідних дослідів; г) проведення дослідів у декілька етапів.

Неповнолітньою є особа, яка на момент скоєння кримінального правопорушення не досягла вісімнадцятирічного віку (ч. 2 ст. 484 КПК України). Підозрюваною є особа, якій у порядку, передбаченому ст. 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, або особа, затримана за підозрою в скоєнні кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 42 КПК України) [8, с. 527]. За умови виникнення сукупності цих двох юридичних фактів й утворюється поняття «неповнолітній підозрюваний», якому притаманні певні особливості.

Слідчий експеримент із неповнолітнім підозрюваним повинен здійснюватися згідно із загальними принципами тактики його проведення. Дотримання основних положень тактики слідчого експерименту визначає його ефективність. Безпосередньо тактика може бути охарактеризована з позиції системи, що полягає в послідовному виконанні різних задач на визначених стадіях.

Як відмічає Р.С. Белкін, тактичні прийоми підготовки, здійснення, фіксації та оцінки результатів процесуальної дії у своїй системі складають його тактику. Тактика процесуальної (зокрема, слідчої (розшукової) дії) покликана забезпечити його максимальну ефективність за суворого дотримання вимог законності. Рішення цієї задачі визначає структуру тактики процесуальної дії, зміст її підсистем, тобто стадій. Узагальнено послідовність цих стадій може бути побудована таким чином: а) підготовка до проведення процесуальної дії; б) проведення процесуальної дії; в) фіксація ходу та результатів процесуальної дії; г) оцінка отриманих результатів та визначення їх значення та місця в системі доказової інформації за цим кримінальним правопорушенням [2, с. 38]. Зазначена структура в контексті нашого дослідження є цілком доцільною для розгляду слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних.

Процесуальний порядок проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних має свої особливості. Зокрема, особлива увага приділяється дотриманню права неповнолітнього на забезпечення участі в них захисника, законного представника, педагога або психолога, а в разі необхідності – лікаря.

При цьому існує низка криміналістичних рекомендацій, які повинні бути враховані під час проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних.

Отже, однією з головних вимог є дотримання стадій. Законність та обґрунтованість проведення слідчого експерименту, достовірність його результатів досягається в результаті точного дотримання всіх необхідних процесуальних та тактичних умов його проведення. Пам'ятаючи про це, слідчий повинен ретельно підготуватися до проведення слідчого експерименту, дотримуючись при цьому двох підстадій:

1. Підстадія підготовки до проведення слідчого експерименту до виїзду чи виходу на місце його проведення, у ході якої слідчий виконує такі дії: а) визначає час, місце й мету проведення слідчого експерименту в цілому та кожної дослідної дії окремо; зміст, спосіб, вид кожної досліджуваної дії та черговість їх проведення; необхідні умови проведення дослідів; учасників слідчого експерименту та їх обов'язки (залежно від обставин кримінального правопорушення необхідних спеціалістів із різних галузей науки та техніки, захисника (адвоката), законного представника (батьків (усиновлювачів), опікунів чи піклувальників особи, інших повнолітніх близьких родичів чи членів сім'ї, а також представників органів



опіки та піклування, установ й організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній), педагога або психолога, а в разі необхідності – лікаря); засоби фіксації слідчого експерименту (готує науково-технічні засоби фіксації ходу та результатів слідчого експерименту – фотоапарат, відеокамеру, диктофон, а також засоби та прилади вимірювання); б) складає план проведення слідчого експерименту, у якому зазначає найбільш раціональну послідовність дій слідчого з неповнолітнім підозрюваним під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії; в) проводить організаційні заходи: готує об'єкти, необхідні для реконструкції обстановки події, а також об'єкти, необхідні для проведення досліджуваних дій; перевіряє технічні засоби фіксації; забезпечує явку учасників слідчого експерименту; вирішує питання про забезпечення транспортом.

2. Підстадія підготовки до проведення слідчого експерименту після прибуття на місце його проведення, у ході якої слідчий виконує такі дії: а) роз'яснює учасникам слідчого експерименту їх права та обов'язки; б) готує належну обстановку події, що перевіряється для проведення досліджуваних дій, а саме: уточнює, чи сталися зміни в обстановці; реконструює обстановку події, що перевіряється; перевіряє відповідність умов експерименту умовам, у яких відбулася подія, що перевіряється; в) інструктує учасників слідчого експерименту та розміщує їх на місці проведення досліджуваних дій. При цьому слідчий вирішує, у яких межах кожен учасник експерименту повинен бути ознайомлений зі змістом майбутніх досліджуваних дій і які їхні обов'язки під час проведення слідчого експерименту; г) за потреби попереджає учасників слідчої (розшукової) дії про відповідальність за розголошення даних слідчого експерименту, а свідка і потерпілого, якщо вони досягли шістнадцятирічного віку – про відповідальність за відмову або ухилення від дачі показань і за дачу завідомо неправдивих показань за ст. ст. 384 і 385 Кримінального кодексу України.

Після ретельної підготовки слідчий переходить до наступного етапу – безпосереднього проведення, яке доцільно проводити у встановленій послідовності.

Як відомо, слідчий експеримент вимагає від особи, яка бере в ньому участь, активних дій, що в більшості випадків пов'язано з психологічною напругою, особливо це питання загострюється під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії саме з неповнолітнім підозрюваним. Слідчий не повинен забувати про те, що неповнолітні особи, коли вони потрапляють в обстановку, за якої їм доведеться брати участь в активних діях, за якими зосереджено спостерігатиме значна кількість учасників, зазвичай сором'язливо на це реагують та стають невпевненими й нерішучими. Це пояснюється тим, що в присутності інших осіб людина (особливо неповнолітній) може відчувати збентеження (так званий ефект соціальної інгібіції). Сором'язливість в одних осіб впливає на моторику, роблячи рухи некоординованими, незграбними, в інших – на інтелектуальні функції, знижуючи увагу, пам'ять, мислення. Побоюючись не впоратись із поставленим завданням, людина часом нездатна зробити те, що їй вдавалось раніше [11, с. 191].

Тому для забезпечення ефективного проведення слідчого експерименту за участю неповнолітнього підозрюваного дуже важливим є встановлення з ним психологічного контакту, адже це забезпечить ефективне проведення слідчої (розшукової) дії за умови сприятливої безконфліктної слідчої ситуації. У зв'язку із цим слідчому потрібно насамперед зробити все, щоб привести психологічний стан неповнолітнього підозрюваного в норму, при цьому обґрунтовано пояснити йому необхідність проведення тієї чи іншої дії, її важливість, для того щоб неповнолітній підозрюваний зміг якомога точніше відтворити події минулого.

Безпосереднє проведення слідчого експерименту за участю неповнолітнього підозрюваного починається із заслуховування його коротких свідчень про обставини, які передбачається перевірити дослідним шляхом. Далі слідчий пропонує неповнолітньому підозрюваному, дії якого перевіряються, оцінити відповідність обстановки проведення слідчого експерименту тій обстановці, у якій мала місце подія, що перевіряється. Якщо надходить заява про яку-небудь невідповідність відтвореної обстановки, що може вплинути на результати слідчого експерименту, слідчий (за потреби) коригує обстановку відповідно до цієї заяви.

Деяку специфіку має перевірка показань на місці неповнолітніх, оскільки треба при-



ймати до уваги їх можливості, здібності з урахуванням віку й ступеня розвитку визначити просторове положення конкретних об'єктів, які знаходяться на місцевості, і своє становище щодо них, а також давати пояснення в цій обстановці [8, с. 529].

Досліджувані дії в слідчому експерименті проводяться за розпорядженням слідчого в передбаченій планом черговості. За сигналом слідчого учасники експерименту здійснюють обумовлені дії. Потім зроблений дослід повторюється декілька разів. Слідчий визначає необхідність їх повторення, вносить корективи за ходом проведення, звертає увагу понятих та інших учасників на хід експерименту та результати досліджуваних дій, за необхідності консультується з фахівцем. Якщо дія, що перевіряється, вчинювалася декількома особами, то перевіряються дії кожної особи окремо за відсутності інших учасників події, що перевіряється. Роль відсутніх учасників дії, що перевіряється, виконують інші особи, схожі з ними за фізичними даними. Досягнуті результати фіксуються слідчим як у процесі самих дослідів, так і після їх закінчення [10, с. 424].

Основним засобом фіксації слідчого експерименту є протокол. Протокол слідчого експерименту – це процесуальний документ, у якому відображена експериментальна робота особи, яка проводить розслідування за цим кримінальним провадженням [12, с. 297]. За структурою протокол слідчого експерименту складається з трьох частин: вступної, описової та заключної. Особливістю вступної частини протоколу слідчого експерименту є обов'язкове зазначення в ній мети експерименту.

В описовій частині протоколу відбивається обстановка, у якій проводився слідчий експеримент, опис виробленої реконструкції; розташування учасників слідчого експерименту перед початком проведення необхідних дій; докладний і точний опис кожного зробленого дослідження й отриманих результатів.

Заключна частина протоколу містить дані про те, що з ним ознайомлені всі учасники слідчого експерименту, їх заяви та зауваження, перелік доданих до протоколу схем, планів, фототаблиць, аудіо– і відеоносіїв, підписи учасників слідчої (розшукової) дії. Як допоміжні засоби фіксації ходу слідчого експерименту використовуються фотозйомка, аудіозапис, відеозапис, складання планів і схем. Найчастіше аудіозапис застосовується під час фіксації слідчого експерименту, проведеного для перевірки можливості чути в певній обстановці.

Як і будь-який доказ у кримінальному провадженні, слідчий експеримент підлягає оцінці. Тому на заключній стадії слідчого експерименту слідчий аналізує та дає оцінку отриманим результатам цієї слідчої (розшукової) дії, зокрема отриманій дослідним шляхом інформації, визначає їх місце в системі доказової інформації за цим кримінальним провадженням. Слідчий експеримент оцінюється з точки зору його допустимості, належності та достовірності.

Загалом оцінка слідчого експерименту включає перевірку правильності визначення цілей слідчого експерименту, його змісту та послідовності проведення досліджуваних дій; перевірку відповідності умов проведення слідчого експерименту умовам, у яких відбулася подія, що перевіряється; оцінку застосованих під час слідчого експерименту тактичних прийомів; зіставлення отриманих результатів з іншими доказами в провадженні. Ми підтримуємо позицію, що ступінь подібності умов є критерієм цінності отриманих у результаті слідчого експерименту висновків [10, с. 430].

Висновки. Застосування криміналістичних рекомендацій розширює регламентацію проведення слідчого експерименту, деталізує процесуальні норми. У зв'язку з тим, що в слідчому експерименті з неповнолітніми підозрюваними бере участь значна кількість як основних, так і додаткових осіб, у плані організації та проведення він є найбільш складною та трудомісткою слідчою (розшуковою) дією, що потребує затрат як часових, так і матеріальних ресурсів. Безумовно, пошук істини, виправдання невинного та покарання винного не повинно залежати від таких приземлених причин, як нестача часу чи фінансів. Ніякі затрати не зрівняються з долею людини, особливо неповнолітньої особи, яка потрапила під дію кримінального переслідування. Саме тому якісні результати слідчого експерименту, які полягають в одержанні правдивих показань та доведенні причетності певних осіб до злочин-



ної діяльності, безпосередньо залежать від якісного та ефективного проведення цієї слідчої (розшукової) дії, що реалізується за допомогою ретельної підготовки, чіткої організації та використання низки тактичних прийомів і комбінацій. Результати правильно проведеної слідчої (розшукової) дії відіграють важливу роль у процесі доведення вини осіб, які підозрюються у вчиненні кримінальних правопорушень, особливо в разі їх подальшої відмови від раніше даних показань. Ще більше це питання загострюється, коли мова йде про таку специфічну категорію учасників кримінального провадження, як неповнолітні підозрювані, які володіють додатковими правами й потребують їх забезпечення та неухильного дотримання. Такими чином, тактика проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних потребує подальшого дослідження та удосконалення.

Список використаних джерел:

1. Белкин Р.С. К вопросу о природе, тактических целях и разновидностях следственного эксперимента / Р.С. Белкин // Государство и право. – 2004. – № 1. – С. 55–59.
2. Белкин Р.С. Тактика следственных действий / Р.С. Белкин, Е.М. Лифшиц. – М., 1997. – 176 с.
3. Звіт про роботу органів досудового розслідування за 12 місяців 2014 року, затверджений спільним наказом ГП, МВС, СБ, ДПС України від 17 травня 2013 року № 62/201/102/467 за погодженням з Держстатом України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://freeref.ru/wievjob.php?id=311612>.
4. Криминалистика : [учебник для вузов] / под ред. проф. И.Ф. Герасимова, Я.Л. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 2000. – 672 с.
5. Кримінальний процес : [підручник] / за ред. Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / [Є.М. Блажівський, Ю.М. Грошевий, Ю.М. Дьомін та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова – Х. : Право, 2012– . – Т. 1. – 2012. – 768 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. Ред. профессорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила – К. : Юстініан, 2012. – 1328 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. – Х. : Одиссей, 2013. – 1104 с.
9. Крылов И.Ф. В мире криминалистики / И.Ф. Крылов. – М. : Наука, 1998. – 279 с.
10. Настольная книга следователя / под ред. А.И. Дворкина. – М. : Экзамен. 2006. – 63 с.
11. Основи загальної та юридичної психології: курс лекцій : [навч. посіб.] / [Н.Р. Бобченко, В.П. Бойко, І.В. Жолнович, І.І. Когутич] ; за ред. В.Т. Нора. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 224 с.
12. Руководство для следователей / отв. ред. В.В. Найденев, П.А. Алейник. – М. : Юристъ, 2004. – 325 с.
13. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С.А. Шейфер. – М., 2004. – 230 с.

